

ERZURUM, BİTLİS VE MAMÛRETÛLAZİZ VİLÂYETLERİNDEKİ ERMENİ İSYANLARI (1890-1905)*

Yrd. Doç. Dr. Mevlüt YÜKSEL**

Giriş

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra imzalanan Ayestefanos Antlaşması (3 Mart 1878) ile bunun yerine yeniden imzalanan Berlin Antlaşması (13 Temmuz 1878) sonucunda Ermeni sorunu uluslararası bir boyut kazanmış, başta Rusya olmak üzere yayılcı politikalar izleyen Avrupa devletlerin, Osmanlı Hükümeti üzerindeki en önemli siyasi baskı unsuru olmuştur. Bu süreçte Rusya ile birlikte Fransa, İngiltere ve Almaya gibi devletlerin desteğini alan Ermeni milliyetçileri, Vilâyât-ı Şarkıyye olarak adlandırılan Sivas, Erzurum, Bitlis, Van, Mamûretülaziz (Elazığ) ve Diyarbekir vilâyetlerini kapsayan geniş bir coğrafyada bağımsız bir Ermenistan kurmak amacıyla harekete geçmişlerdir. Milliyetçiliğin gelişimi ile paralel olarak fikrî alt yapısını tamamlayan Ermeni ihtilal hareketleri, kısa bir süre sonra aksiyon safhasına geçmiş ve bunun gereği olarak da Ermeni milliyetçileri, komiteler şeklinde örgütlenmeye başlamışlardır.

Bağımsız bir Ermenistan emeli doğrultusunda kan dökmek ve kanlı isyanlar gerçekleştirmek gibi ilginç bir ideolojiye sahip olan ihtilâlciler Ermeni komitelerinin ilki *Armenakan Komitesi*'dir.¹ Komite, 1885 yılı sonbaharında Ermeni devrimci liderlerinden Mgrdiç Avedisyan tarafından Ermeni gençlerinden oluşan 9 kişi ile birlikte Van'da kurulmuştur.² Gerçekleştirdiği Birinci Van isyanı sonrasında teşkilat yapısı zayıflamış olan Armenakan Komitesi, 1908 yılında ilan edilen II. Meşrutiyet'in getirmiş olduğu Anayasal düzen ile birlikte değişime uğrayarak *Ramgavar* (Demokrat), 1921 yılından sonra ise *Ramgavar Azadagan* (Liberal Demokrat) isimleri altında daha politik bir tarzda faaliyetlerini sürdürmüştür.³

İkinci büyük komite ise, 1887 yılında Rus uyruklu ve Sosyal Demokrat bir kişiliğe sahip olan Avetis Nazarbekian adlı ihtilâlciler tarafından İsviçre'nin Cenevre

* Bu çalışma Ermeni Araştırmaları Dergisinin 43. Sayısında yayımlanmıştır.

** Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi

¹ Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, TTK Yayınları, Ankara 1985, s. 129.

² Louise Nalbandian, *The Armenian Revolutionary Movement: The Development of Armenian Political Parties through the Nineteenth Century*, Los Angeles California University Press, USA 1963, s. 96.

³ Antranik Çelebyan, *Antranik Paşa*, (Çev. Mariam Arpi-Nairi Arek), Peri Yayınları, İstanbul 2003, s. 50.

(Geneve) şehrinde kurulan *Hınçak⁴ Komitesi*'dir.⁵ İlk kurulduğunda resmi bir adı olmayan komite ancak 1890 yılında *Devrimci Hınçak Komitesi* (Hunchakian Revolutionary Party) adını almıştır.⁶ Anarşik bir yapıya sahip olan Hınçak Komitesi, bilhassa Doğu Anadolu Ermenilerinin kullanması için bölgeye silah sevkiyatı yapmış ve bölgede çeşitli katliamlar organize etmiştir. Doğu Anadolu'da gerçekleştirdiği en büyük isyan ise I. Sasun isyanıdır.⁷

En son kurulan Ermeni komitesi ise *Taşnak Komitesi*'dir. Bu komite, Hınçakların da katılımı ile 1890'da Christopher Mikaelian tarafından *Ermeni Devrim Federasyonu* adı altında Ağustos Tiflis'te kurulmuştur.⁸ Faaliyetleri açısından Ermenilerin mukadderatında büyük öneme sahip olan Taşnak Komitesi, bu önemini günümüze kadar devam ettirmeyi başaran en uzun ömürlü Ermeni örgütüdür.⁹

Ermeni halkının menfaatlerinden ziyade kendi çıkarları doğrultusunda hareket eden Ermeni komiteleri, I. Dünya Savaşı öncesinde Sivas, Erzurum, Mamûretülaziz (Elazığ), Van, Bitlis ve Diyarbakir vilâyetlerini kapsayan Vilâyât-ı Şarkıyye (Doğu Anadolu) bölgesindeki birçok yerde çok sayıda Türk ve Müslüman'ın katledilmesiyle sonuçlanan kanlı eylemler gerçekleştirmiştir. Gerçekleştirilen bu kanlı eylemler ise I. Dünya Savaşı esnasında Ermenilere yönelik uygulanan ve son zamanlarda "*1915 Olayları*" adıyla da tanımlanan Sevk ve İskân uygulamalarının yürürlüğe konulmasının belki de en önemli sebebi olmuştur. 1890'lı yıllardan başlayarak aralıksız devam etmek suretiyle I. Dünya Savaşı'na dek süren bu isyanlar, Osmanlı Devleti ve Müslüman halkın sabır sınırlarını zorlamış, savaşın başlamasından sonra meydana gelen Ermeni olayları ise Sevk ve İskân Kanunu'nun çıkarılmasına sebep olmuştur.

Ermeni komiteleri Doğu Anadolu'daki en büyük isyanlarını Erzurum, Bitlis ve Mamûretülaziz (Elazığ) vilâyetlerinde gerçekleştirmişlerdir. 1890-1905 yılları arasında meydana gelen ve çok sayıda masum Müslüman-Türk'ün hayatını kaybettiği bu isyanlar ve bilançolarına ait bilgiler aşağıda detaylı olarak incelenmiştir.

⁴ Ermenice çan/çan sesi anlamına gelen bu ismin seçilmesindeki asıl gayenin çan yoluyla dünyadaki bütün Ermeni halkının uyandırılması için çağrıda bulunmak olduğu kaydedilmiştir. Hagop Turabian, "**The Armenian Social-Democratic Hentchakist Party**", *Ararat*, No. 34 (April 1916), <http://www.hunchak.org.au/> /30.11.2011.

⁵ Nalbandian, *The Armenian Revolutionary Movement*, s. 104-105.

⁶ Nalbandian, *The Armenian Revolutionary Movement*, s. 115, Hagop Turabian, "**The Armenian Social-Democratic Hentchakist Party**", *Ararat*, No. 34 (April 1916), <http://www.hunchak.org.au/> /30.11.2011, s. 1.

⁷ Özlem Karasandık, *Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Ermeni Hınçak Cemiyeti'nin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Siyasal Faaliyetleri (1887-1908)*, Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (YYT), Mersin 2005, s. 67-80.

⁸ A. Sevian, "**The Founding of the Armenian Revolutionary Federation**", *The Armenian Review*, Vol. XXXIV, No. 2-134 (June 1981), s. 129, 130-131.

⁹ Erdal İltir, "**Taşnak Partisi'nin Ermeni İsyânlarındaki Rolü (1892-1914)**", *21. Yüzyıla Giren Tarihe Dostça Bakış: Türk-Ermeni İlişkileri Uluslararası Sempozyumu* (Yay. Haz. Berna Türkdoğan), s. 85.

1. ERZURUM VİLÂYETİ VE ÇEVRESİNDEKİ ERMENİ OLAYLARI

1. 1. Erzurum İsyanı (1890)

Ermeni çevrelerce günümüzde dahi Batı/Büyük Ermenistan hayalinin başkenti olarak kabul edilen Erzurum'daki ilk karışıklıklar, 1882 yılında burada gizlice kurulan “*Agricultural Society*” adlı komite tarafından gerçekleştirilmiştir. 6 Nisan 1883 yılında bu komite tarafından organize olan ihtilâlciler Erzurum Ermenileri, büyük bir isyan başlatmak üzere harekete geçmişler fakat alınan idâri ve askeri tedbirler sonucunda olaylar büyümeden bastırılmıştır.¹⁰

Başarısızlıkla sonuçlanan bu girişimin ardından Ermeniler 1890 yılında yeniden harekete geçerek planladıkları isyanlar için Rusya'dan getirdikleri cephaneyi Erzurum'da toplamaya başlamışlardır.¹¹ Vilâyet yetkililerinin, Sanasaryan Ermeni Mektebi¹² ile diğer Ermeni okulları ve kiliselerde saklanan bu silahlardan 4. Ordu Kumandanlığı aracılığı ile haberdar olması üzerine 17 Haziran 1890'da Erzurum valisi Samih Bey tarafından durum Dersaadet'e bildirilmiş ve arama yapılması için gerekli izin alınmıştır.¹³ Bundan sonra mülkî ve askerî yetkililer derhal harekete geçerek bahsedilen yerlerde bir arama gerçekleştirmişlerdir.¹⁴ 19 Haziran 1890 tarihinde yapılan arama sonucunda kilise ve Sanasaryan Mektebi'nde silah imalatında kullanılan birkaç parça araç-gerecin haricinde herhangi bir mühimmat bulunamamıştır. Bu aramayı bahane eden Hınçak komitesi mensubu Ermeniler¹⁵ ertesi gün Kerekçıyan adlı şahsın liderliğinde dükkânlarını kapatarak kilise

¹⁰ Saroukhan, “ ‘**The Agricultural Society**’: **The First Popular Movement in Western Armenia**”, *The Armenian Review*, Vol. XXXV (Summer 1982), 2-138, s. 160. “Doğu Anadolu'daki Ermeni ayaklanmaları 1860'lar ve öncesinde başlamıştır. Fakat ihtilâlciler Ermeni örgütleri planlarını ancak 1890'da gerçekleştirmeye başlamışlardır.” Justin McCarthy, “**Kim Başlattı?**” *Farklı Yönleriyle Ermeni Sorunu*, Nergiz Yayınları, İstanbul 2000, s. 97.

¹¹ *Belgelerle Ermeni Sorunu*, (Haz. İhsan Sakarya), Genelkurmay Basımevi, Ankara 1984, s. 94.

¹² Sanasaryan Ermeni Mektebi, 1881 yılında Mr. Madatiyan tarafından kurulmuştur. 80 kişilik bir kontenjana sahip olan okul 6 yüksek sınıftan oluşmaktaydı. 11 kişilik öğretmen kadrosu tarafından Coğrafya, cebir, fizik, kimya ve müzik gibi derslerin yanında Ermeni Milleti ve kilise tarihi gibi dersler okutuluyordu. Türkçe ve Ermenice ile birlikte eğitim dili genelde Almanca olan okulda yabancı diller arasında Fransızca da okutuluyordu. I. Dünya Savaşı esnasında askeri hastaneye dönüştürülen okul binası, daha sonra Yapı-Sanat Enstitüsü olarak kullanılmıştır. Hratch A. Tarbassian, *Erzurum (Garin): It's Armenian History and Traditions* (Translated By Nigol Schahgaldian), The Garin Compatriotic Union of United States, USA 1975, s. 102-107; Ayşe Zamacı, “**Vilâyet-ı Sitte'de Ermeni Okulları ve Faaliyetleri**”, *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 11, Sayı 1 (Haziran 2009), s. 70-71.

¹³ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Yıldız Arşivi Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (Y. A. HUS)*, 236/11-1, 2.

¹⁴ Kilise'de yapılan aramalar, ruhani liderlerinin gözetimi altında yapıldığı gibi ayin törenine rastlamaması hususuna dikkat edilmiştir. Bu yüzden kilise içerisinde herhangi bir kavga veya karışıklık meydana gelmemiştir. Zeynep Cumhur İskefiyeli, “**Ermenilerin ilk Büyük Ayaklanması Erzurum Olayı (1890)**”, *ASAM Ermeni Araştırmaları*, Sayı 19, (Sonbahar 2005), s. 108.

¹⁵ *Ermeni Komitelerinin Âmâl ve Harekât-ı İhtilâliyyesi İ'ân-ı Meşrûtiyyet'ten Evvel ve Sonra*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1332, s. 28.

önünde toplanmışlar ve kendilerinin ihtilâlcî olmadıklarını beyanla padişahı protesto etmek suretiyle isyana başlamışlardır.¹⁶

Bu durum üzerine Erzurum valisi Samih Bey, Redif Fırkaları Kumandanı Ferik Paşa ve Vilâyet Meclisi İdâre Heyeti azalarını da yanına alarak Ermeni cemaati lideri ile bir görüşme yapmış, toplanan şahısların dağılması ve dükkânların açılarak yeniden asayişin sağlanması için ikna çalışmalarına başlamıştır. Yapılan nasihatler sonucunda dükkânların açtırılacağını taahhüt eden Ermeni asileri, dağınık halde çarşı içlerine doğru hareket etmişlerdir. Fakat Ermeniler burada verdikleri sözleri tutmak yerine dükkânını açmak isteyenleri engellemişler ve Müslüman ahalinin mallarını yağma etmeye başlamışlardır. Olayların büyümesinden endişe eden yetkililer, bilhassa kilise etrafını tutmak üzere jandarma taburundan üç müfrezelik bir kuvveti buraya gönderilmişlerdir. Ermenilerin yeniden kilise etrafında toplanmaya başladığı bir esnada askerlerin yaptığı sözlü uyarıya ateşle karşılık verilmesiyle çıkan çatışmada birisinin sonradan şehit olduğu beş asker yaralanmıştır.¹⁷ Ermeni asileri ile askerler arasındaki çatışma devam ederken Erzurum'da yaşayan Ermeniler okulların ve evlerin camlarından asker ve ahali üzerine taş ve kurşun atmaya başlamışlardır. Bunun üzerine büyümeye başlayan olaylar, Müslüman halktan bir kısmının da Ermenilerle mücadeleye girişmesi ile daha da şiddetlenmiştir.¹⁸ Olaylara dâhil olan İslâm ahalinin Ermenilerin birkaç katı olmasına rağmen Vali Bey ve Kumandan Paşalar tarafından yapılan nasihatler sayesinde daha büyük bir katliamın meydana gelmesi önlenmiştir.¹⁹

Yaklaşık iki saat devam eden olayların bilançosu ise her iki taraf açısından da oldukça ağır olmuştur. Dördüncü Ordu Kumandanlığı Müşiri Zeki Paşa tarafından Dersaadet'e gönderilen 24 Temmuz tarihli bir rapora göre, olaylar sırasında Müslümanlardan 4 kişi, Ermenilerden ise 10 kişi hayatını kaybetmiştir. Yaralı sayısı ise Müslümanlardan 45 iken, Ermenilerden ağır ve hafif olmak üzere toplam 74 kişiye ulaşmıştır. 4 Türk askerinin şehit olduğu olaylardaki yaralı asker sayısı ise 15 kişi olarak kaydedilmiştir. Ayrıca aynı raporda Müslüman ahalinin Ermeni çocuk ve kadınlarını muhafaza ve himaye etmek maksadıyla evlerinde sakladıkları da belirtilmiştir.²⁰ Tarihte ilk büyük Ermeni isyanı olarak kaydedilen bu

¹⁶ BOA, *Y. A. HUS*, 236/11-1. Edwin Munsell Bliss, Ermeniler tarafından başlatılan bu isyanı Osmanlı Hükümeti'nin tıpkı Bayburt ve Erzincan'da olduğu gibi Ermenileri yok etmek amacıyla girişeceği katliamlar için bir kıvılcım olarak değerlendirildiğini kaydetmiştir. Edwin Munsell Bliss, *Turkey and The Armenian Atrocities*, Hubbard Publishing Co., Philadelphia 1896, s. 416.

¹⁷ BOA, *Y. A. HUS*, 236/11-4.

¹⁸ İskefiyeli, "Ermenilerin İlk Büyük Ayaklanması Erzurum Olayı", s. 111.

¹⁹ BOA, *Y. A. HUS*, 236/11-4.

²⁰ BOA, Yıldız Perakende Askerî Maruzat (*Y. PRK. ASK*), 73/91-3,4. Müslüman halkın tüm bu alicenaplığına rağmen Ermeniler kendi başlattıkları isyan yüzünden çektikleri sıkıntılardan Osmanlı Hükümeti'ni sorumlu

olaydan sonra benzeri sıkıntıların yeniden yaşanmaması için Ermeni komiteleri tarafından ayrıca önem verilen Erzurum'da hükûmet tarafından bir takım askeri tedbirler alınmış ve askeri kuvvetin artırılması yoluna gidilmiştir.²¹

Ermenilerin gerçekleştirdikleri bu isyan sırasında yaşanan önemli hadiselerden bir diğeri ise yabancı konsoloslukların siyasi müdahalede bulunmaları hadisesidir. Konsolos müdahalelerinden ilki, dönemin Erzurum İngiliz Konsolosu Clifford Lloyd tarafından yapılmıştır. Lloyd, olayların devam ettiği bir sırada Vali Samih Bey'i ziyaret ederek yapılan aramalar ve sonrasındaki hadiseler hakkında bilgi aldıktan sonra bununla ilgili olarak Ermenilerin dükkân kapatma ve buna benzer faaliyetlerde bulunmasına sebep olacak davranışlardan kaçınılması gerektiği yönünde tavsiyelerde bulunmuştur. Ayrıca konsolos, 22 Haziran 1890'da durumu anlatan bir raporu da İstanbul'daki İngiliz Büyükelçisi Fane'ye bildirmiştir.²² İngiliz konsolosunun bu girişiminden sonra Amerika, Rusya, Fransa ve İtalya sefirlerinden de benzer mahiyette tebliğler gönderilmiştir.²³

Ermeniler Erzurum isyanı ile istediklerini tam olarak elde edemeseler de asıl başta konsoloslar olmak üzere bölgedeki diğer yabancıların dikkatlerini çekmeyi²⁴ başarmışlar ve sonrasında yapacakları isyan için önemli bir tecrübe elde etmişlerdir.

1. 2. Erzurum Vakası (1895)

Ermeni komiteleri tarafından Erzurum'da düzenlenen diğer büyük isyan ise, 30 Ekim 1895 tarihinde meydana gelmiştir. Tarihte Erzurum vakası olarak bilinen bu olay, komite mensubu birkaç genç Ermeni tarafından önceden planlanmak suretiyle Avrupa'nın dikkatini çekmek amacıyla yapılmıştır. İsyandan bir gün önce şehir merkezindeki Ermeni esnafını gezerek ertesi gün gerçekleştirecekleri karışıklık için tüm dükkânların kapatılmasını isteyen asiler, 30 Ekim'de Hükûmet Konağı'nı basmak suretiyle olayları başlatmışlardır. Konak içerisinde başlayan karışıklık esnasında bir Ermeni komiteci tarafından atılan kurşun ile Jandarma Bölük Emni şehit edilmiştir. Silah sesinin duyulması ile olay yerine intikal eden güvenlik güçleri, derhal duruma müdahale ederek bina içerisindeki Ermenileri etkisiz hale

---

tutmuşlardır. Öyle ki Ermeni Patriği'nin bilhassa Avrupa'ya karşı asileri mazlum göstermek gayesiyle Erzurum'da yaşanan olayları gerçek dışı senaryolarla süsleyerek anlatan ve yaşanan tüm olaylardan Osmanlı'yı sorumlu tutan bir şikâyet dilekçesi dahi mevcuttur. BOA, Yıldız Esas Evrakı (Y. EE), 5/15.

²¹ *Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyânları (1878-1895)*, Cilt I, BOA Yayınları, Ankara 2008, s. 33-34 (Belge No. 4).

²² *British Documents on Ottoman Armenians, Vol. II (1880-1890)*, (Ed. By. Bilal N. Şimşir), TTK Yayınları, Ankara 1989, 692-693, 694-695; Salahi Ramsdam Sonyel, *The Ottoman Armenians Victim of Great Power Diplomacy*, K. Rustem & Brother Press, London 1987, s. 126-127.

²³ İskefiyeli, "Ermenilerin ilk Büyük Ayaklanması Erzurum Olayı", s. 114-15.

²⁴ Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1789-1914)*, TTK Yayınları, Ankara 2003, s. 573.

getirmişlerdir.²⁵ Silah seslerinin arttığı esnada etraftaki binaların damlarına önceden yerleştirilmiş olan silahlı çetecilerin bir kısmı Vilâyet Konağı'nın camlarından içeriye diğer bir kısmı ise Müslüman ahali üzerine ateş etmeye başlamışlardır.²⁶ Kısa zamanda şehirde başlayan heyecan ve korku üzerine kumandan Şakir Paşa ve Vali Rauf Bey'in talimatlarıyla harekete geçen askeri birlikler, her iki halk arasında cereyan etmeye başlayan isyanı iki-üç saat zarfında bastırmak suretiyle sükûneti sağlamışlardır.²⁷

Komite mensubu Ermeniler tarafından²⁸ gerçekleştirilen bu isyanın bilançosu da oldukça büyük olmuştur. Dördüncü Ordu Kumandanlığı'ndan 3 Kasım 1895 tarihinde gönderilen rapora göre, 2 asker şehit olmuş, 43 asker de yaralanmıştır. Aynı rapora göre Müslüman ahalden ölen ve yaralananların hakkında kesin bir bilgi edinilemediği belirtilirken²⁹, Hüseyin Nâzım Paşa, Müslüman halktan 43 kişinin yaralandığını ve 20 kişinin öldüğünü kaydetmiştir.³⁰ Ayrıca silahlı mücadele sonucunda çok sayıda Ermeni'nin hayatını kaybettiği bu isyan kargaşası esnasında Tebrizkapı, Sarayönü ve Kuyumcular çarşılarındaki Müslümanlara ait birçok dükkân da Ermeniler tarafından yağma edilmiştir.³¹

1. 3. Erzincan'daki Ermeni Olayları

Vilâyete bağlı Erzincan sancağında meydana gelen olayların en kanlısı büyük pazar yeri baskını olarak bilinen hadisedir. Birçok yerde olduğu gibi Erzincan'da da bir den beri hazırlıklar yapan Ermeni çetecileri, 22 Ekim 1895 tarihinde harekete geçerek kasaba merkezindeki Buğday Meydanı'nda haftada bir gün kurulan pazar yerini kurşun yağmuruna tutmak suretiyle büyük çaplı bir isyan başlatmak istemişlerdir. Olay, Müslim-Gayrimüslim yaklaşık 10-15 bin kişinin alış-veriş ile meşgul olduğu esnada civardaki damlarda konuşlanan silahlı Ermenilerin ahalden birkaç kişiyi öldürülmesi ile başlamış, kısa zamanda büyük bir heyecan ve karışığa sebep olmuştur. Jandarmanın birliklerinin sükûneti sağlamak üzere derhal olay yerine intikal etmesine rağmen önceden hazırlanan Ermenilerin evlerin camlarından, dükkânlarından ateş açmaları ve sokak aralarında konuşlanan komitecilerin İslâm ahali üzerine hücum etmeleri sonucunda hadiseler daha da şiddetlenmiştir. İslâm mahallelerinden Ermeni mahallelerine topluca bir hücumun yapılmasını önlemek için gerekli tedbirleri alan

²⁵ BOA, Yıldız Perakende Umumi (Y. PRK. UM), 33/24.

²⁶ Hüseyin Nâzım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi*, C. I, (Haz. Necati Aktaş vd.), BOA Yayınları, Ankara 1998, s. 170.

²⁷ BOA, Y. PRK. UM, 33/24; Hüseyin Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi*, I, s. 170.

²⁸ Hınçak ve Taşnak Ermeni komitelerinin Erzurum teşkilatları hakkında bkz. Tarbassian, *Erzurum (Garin): It's Armenian History and Traditions*, s. 185-186.

²⁹ *Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyamları*, I, s. 209-210 (Belge No. 50).

³⁰ Hüseyin Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi*, I, s. 171.

³¹ *Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyamları*, I, s. 210 (Belge No. 50).

askeri birlikler, olayları yatıştırılmasında oldukça yetersiz kalmışlardır.³² Ancak takviye birliklerinin de olay yerine gelmesiyle birlikte dirayet gösterebilen birlikler, yaklaşık iki saatlik bir mücadele sonrasında sükûneti sağlayabilmiştir. Olayların yatıştırılmasının akabinde jandarma ve zaptiye birlikleri, mahalle aralarında küçük guruplar halinde toplanan Ermenilerin yeni bir hadise çıkarmaları ihtimaline karşılık gerekli tedbirleri de almayı ihmal etmemiştir.³³ Alınan tedbirler dâhilinde Dördüncü Ordu Kumandanlığı'nın isteği ile Divriği, Kelkit ve Kiğı kazalarından buraya redif kuvveti gönderilmiştir.³⁴ Erzincan halkı arasında büyük bir korku yaratan bu isyan girişiminde İslam ahaliden 11 kişi ölmüş, 157 kişi yaralanmıştır.³⁵ Ermeni tarafından ise ölü sayısı 111, yaralı sayısı 157 kişi olarak kaydedilmiştir.³⁶

1. 4. Tercan Olayları

Mamahatun adıyla da bilinen Erzincan'ın Tercan kazasındaki Ermeni olayları 1895 sonbaharında buraya bağlı Mans köyünde başlamıştır. Köy halkının ürünlerini naklettiği esnada Ermeni çeteciler tarafından yollarının kesilmesi ve 4 kişinin dövülerek ağır bir şekilde yaralanması suretiyle başlayan olaylar kısa sürede büyümeye başlamıştır. Yaptıklarıyla bir türlü yetinmeyen Ermenilerden 20 kişilik bir çetenin Tivnik köyünden Hadikli Kürt aşiret reislerinden birini tehlikeli bir biçimde yaralaması bardağı taşıran son damla olmuştur. Bunun üzerine dehşet ve heyecana kapılan yerli Müslüman ahalinin Ermeni çetecilerine karşılık vermeye başlamasıyla şiddetlenen olaylar kısa sürede Tercan'ın tamamına yayılmıştır. Duruma derhal müdahale eden güvenlik kuvvetleri tarafından bastırılan olaylarda Müslüman ahaliden 25 kişi ölmüş, 5 kişi ise yaralanmıştır. Ermenilerden ise 124 kişi ölmüş, 42 kişi de yaralanmıştır.³⁷

Tercan olaylarından başka Ermeni çetelerinin Erzincan'a bağlı Refahiye, Kemah³⁸, Kuruçay ve Tercan'a bağlı yerlerde çıkardıkları karışıklık ve isyanda ise onlarca Müslüman öldürülmüş ve yüzlercesi ise yaralanmıştır.³⁹

³² BOA, Y. PRK. ASK, 108/41.

³³ *Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyancıları*, I, s. 165 (Belge No. 31)

³⁴ BOA, Y. PRK. ASK, 108/41.

³⁵ Yaralılardan 19 olaydan kişi bir gün sonra hayatını kaybetmiştir. BOA, Y. PRK. UM, 32/122-1

³⁶ BOA, Yıldız Perakende Komisyonlar Maruzatı (Y. PRK. KOM), 9/2-7; Hüseyin Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi*, I, s. 171.

³⁷ Yunus Özger, *1895 Bayburt Ermeni Ayaklanmaları*, IQ Yayınları, İstanbul 2007, s. 33.

³⁸ Bliss, 1890-1896 yıllarındaki Ermeni isyanlarını Ermeni halkına yönelik bir katliam şeklinde değerlendirdiği kitabında, aynı tarihlerde Kemah'ta 5 Ermeni köyünün Osmanlı Hükümeti tarafından gönderilen 1.000 kişilik bir askeri kuvvet tarafından yakılıp yıkıldığını, erkeklere işkence yapıldığını, evlerin yağmalandığını, kadın ve çocukların evlerinden çıkarılmak suretiyle bir mezalime tabi tutulduklarını kaydetmiştir. Bkz. Bliss, *Turkey and The Armenian Atrocities*, s. 398.

1. 5. Hınıs İsyanı

Vilayete bağlı Hınıs sancağında meydana gelen ve tarihte Hınıs Vakası olarak da bilinen bu olay komite mensubu Ermenilerin burada yaşayan yerli halk nezdinde giriştikleri silahlı tahrikler sonucunda Müslüman Kürt ahali ile Ermeniler arasında yaşanan bir hadisedir. Ermeni çetecilerinin 16 Aralık 1895 tarihinde Hınıs halkı tarafından oldukça sevilen Şeyh Haydar Efendi ile yine eşraftan Yusuf Ağa'yı katletmeleriyle başlayan olaylar hükümet yetkililerinin ahaliden ileri gelenleri ve aşiret reislerine nasihatle bulunmasına rağmen 32. Hamidiye Alayı Kumandanı Halil Ağa'nın kız kardeşinin kaçırılmasıyla tam bir çatışmaya dönüşmüştür. 8-9 köye Ermenilerin hücumu ile devam eden olaylarda, çetecilerden 32 kişi etkisiz hale getirilmiş, Müslümanlarından ise 6 kişi Ermeniler tarafından öldürülmüştür. Bununla birlikte daha önce Ermeniler oldukça huzurlu bir şekilde yaşayan Hınıs halkı, başta tarım ürünleri olmak üzere işyeri ve evlerine yönelik saldırılar sonucunda maddi açıdan da büyük zarara uğramışlardır.⁴⁰

İsyanı bastırmak ve İslâm ahalinin güvenliğini sağlamak için Erzurum'dan hareket eden Şakir Paşa'nın bölgeye ulaşmasından evvel yatışmaya başlayan çatışmalar, alınan askeri tedbirlerle tamamen sone ermiş ve güvenlik sağlanmıştır. Hatta Hınıs kaymakamı ve tarafından görevlendirilen memurlar, isyan bölgesindeki köy ve evleri tek tek dolaşarak ahalinin uğradığı zararı tazmin etmişlerdir.⁴¹ Hükümet yetkilileri, ayrıca bölgede yeniden benzeri karışıklıkların yaşanmasını önlemek amacıyla takviye birlikleri arttırmak suretiyle gerekli askeri tedbirleri de almıştır.

1. 6. Bayburt Olayları

Erzurum'a bağlı Bayburt sancağındaki Ermeni isyanları, bölgede meydana gelen diğer olayların bir devamı niteliğinde olup önceden yapılan hazırlıkların sonucunda gerçekleştirilmiştir. II. Abdülhamid tarafından Anadolu ıslahatı müfettişliği ile görevlendirilen ve vazifesinden dolayı Erzurum'da bulunan Şakir Paşa'nın, Sadaret'e gönderdiği 27 Ekim 1895 tarihli raporda; "*Bayburt Ermenilerinin dışarıdan gelen komitecilerle birlikte büyük bir hazırlık içerisinde olduklarını ve bunun için gerekli askeri tedbirlerin alınması gerektiği*" yönündeki ifadeleri bu durumun açık delili niteliğindedir.⁴²

³⁹ BOA, Y. PRK. KOM, 9/2-7, 8; Hüseyin Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi*, I, s. 171.

⁴⁰ *Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyancıları (1895-1896)*, Cilt II, BOA Yayınları, Ankara 2008, s. 79 (Belge No. 25).

⁴¹ BOA, Y. PRK. KOM, 9/2-7, 8; Hüseyin Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi*, I, s. 172.

⁴² Özger, *1895 Bayburt Ermeni Ayaklanmaları*, 36.

Ermeni ihtilâl cemiyetleri, Bayburt'taki ilk terör eylemlerini Ekim 1895 yılında Hadrak köyü⁴³ civarında yol kesip, posta soygunu yapmak suretiyle gerçekleştirmişlerdir. Bu olaydan sonra hemen her yerde harekete geçen Ermenilerin, dükkânlarını kapatıp, kilise ve hanelerinde toplantılar düzenlemeye başlamaları ahali arasında büyük bir korku ve heyecanın oluşmasına sebep olmuştur. Mahalli yetkililer tarafından kendilerine yapılan nasihatlerden sonra dükkânlarını açmaya başlayan asiler, 30 Ekim 1895'de Erzurum'da yaşanan olayların hemen ertesi günü yeniden dükkânlarını kapatmışlar ve evlerinin pencerelerinden sokaklara silah boşaltmaya başlamışlardır. Merkezdeki Ermeniler ile birlikte taşrada da harekete geçen silahlı komiteciler, İslâm ahaliye yönelik silahlı saldırılar düzenlemişlerdir. Kısa zamanda tüm Bayburt'u etkisi altına alan olaylar karşılıklı çatışmalar şeklinde 6-7 saat, köylerde ise birkaç gün kadar devam etmiştir.⁴⁴ Haçator isimli komitecinin elebaşılığını yürüttüğü Bayburt isyanı, gerek güvenlikten sorumlu olan nizamiye taburunun yetersizliği ve gerekse kasabanın büyüklüğü, dağınıklığı ve köy yollarının elverişli olmaması dolayısıyla kısa sürede bastırılmamıştır. İlk belirlemelere göre müsademeler esnasında İslâm ahalden 17 kişi öldürülmüş, 22 kişi yaralanmıştır. Kendileri tarafından başlatılan isyanlarda Ermenilerden ise, 544 kişi ölmüş, 72 kişi yaralanmıştır.⁴⁵

Olaylar esnasında Ermeni çetecilerinin, Lüsunk, Everek, Lipana, Çıtanos, Pigeysi ve Harorti adlı köylere düzenledikleri baskınlarda çok sayıda kişiyi katlettikleri gibi İslâm ahalinin elindeki sürülerini de gasp etmişlerdir.⁴⁶

2. BİTLİS VE ÇEVRESİNDEKİ ERMENİ OLAYLARI

2. 1. Bitlis Vakası

Kuruluşlarından itibaren Anadolu'nun her tarafında isyan ve karışıklıklar çıkarmak üzere hazırlıklar yapan Ermeni komiteleri, en kanlı isyanlarını Bitlis vilâyeti dâhilinde gerçekleştirmişlerdir. Komite mensubu Ermenilerin buraya bağlı Muş ve Sason-Talori gibi bölgeler ile birlikte vilâyet merkezinde meydana getirdikleri çok sayıda kanlı eylemlerin en büyüğü Cuma namazı baskını adıyla kayıtlara geçen hadisedir. Bitlis valisi Ömer Bey'in Dersaadet'e gönderdiği telgraftan anlaşıldığı üzere olay, 25 Ekim 1895 tarihinde Müslüman halkın Cuma namazı kıldığı esnada Ermeni komitecilerin aniden camilere hücum etmeleriyle

⁴³ Günümüzde merkeze bağlı Balkaynak adıyla bilinen Hadrak, Bayburt'un yaklaşık 10 km kuzey batısında, Bayburt-Gümüşhane yolu üzerinde bulunmaktadır.

⁴⁴ BOA, Y. PRK. KOM, 9/2-4.

⁴⁵ BOA, Y. PRK. KOM, 9/2-5.

⁴⁶ Özger, *1895 Bayburt Ermeni Ayaklanmaları*, s. 40-43, 63-68.

başlamıştır.⁴⁷ Bunun üzerine kendilerini korumak amacıyla harekete geçen İslâm ahalinin, Ermeni çetecilerinin ellerinden alabildikleri silahlarla kendilerini müdafaa etmeye başlamaları olayların daha da büyümesine ve sokaklara taşmak suretiyle karşılıklı bir çatışmaya dönüşmesine sebep olmuştur. Daha fazla kan dökülmesini engellemek ve asayişî yeniden temin etmek amacıyla Bitlis'te bulunan ve yalnızca bir taburdan oluşan askeri birlikler ile zaptiye kuvvetleri derhal duruma müdahale etmişlerdir. Fakat gerek İslâm ahaliye meydana gelen izdiham hali ve gerekse yalnızca bir taburdan oluşan askeri kuvvetin yetersiz oluşu isyanın kontrol altına alınmasını güçleştirmiştir. Tüm bu zorluklara rağmen askeri birlikler, cansiperane bir şekilde mücadele etmiş, Müslümanlar ve galeyana gelen aşiretler ile Ermeniler arasında daha şiddetli bir çatışmanın yaşanmasını ve olayların tüm Bitlis vilâyetine yayılmasını önlemek suretiyle isyanı bastırmayı başarmıştır.⁴⁸

Vilâyet merkezinde büyük bir dehşet ve korkunun yaşanmasına sebep olan ve güçlükle yatıştırılan olaylar esnasında ilk belirlemelere göre birisi kadın olmak üzere Müslümanlardan toplam 38 kişi öldürülmüş, 137 kişi yaralanmıştır. Ermenilerden ise 139 kişinin öldüğü ve 40 kişinin yaralandığı kaydedilmiştir. Bitlis Ermeni Murahhasa Vekili Agop Efendi'nin İslâmlar tarafından başlatıldığını iddia ettiği hadiselerde⁴⁹ bir kısmı zamanında müdahale ile kurtarılmasına rağmen Müslümanlara ait çok sayıda ev çete mensupları tarafından yakılmış, birçok dükkân da yağma edilmiştir.⁵⁰

2. 2. Birinci Sason İsyanı (Talori Olayları)

Tarihi belgelerde Talori⁵¹ olayları adıyla da bilinen 1894 yılındaki Birinci Sason İsyanı, Osmanlı Hükümeti'ne karşı gerçekleştirilen ve uluslararası müdahaleye kadar varan sonuçlara haiz ilk büyük Ermeni olayıdır. Esasında Ermeni komitelerinin Talori/Sason'daki

⁴⁷ BOA, *Y. PRK. UM*, 33/13. Cuma hutbesinin devam ettiği esnada Bitlis'te bulunan Protestan Mektebi'nden çalınan ilk çan sesi ile harekete geçmişler ve bir kısım Ermeniler saklanmışlardır. Çanın ikinci defa çalması ile hemen bütün Ermeniler derhal dükkânlarını kapatmışlar ve yollar üzerine Müslümanları yağmaya teşvik etmek için birkaç parça eşya atmışlardır. Aynı anda bir kısım Ermeniler ise bazı dükkânları ateşe vererek bir yangın telaşı oluşturmaya çalışmışlardır. Bu esnada evlerinde sakladıkları silahları alarak sokaklara çıkan çete mensubu Ermeniler, her tarafta hücum anlamına gelecek olan mektep çanının üçüncü kez çalmasını beklemişlerdir. Çan üçüncü kez çalmadan evlerinin camlarından durumun vahametini anlayan Müslüman birkaç kadının camiye çocuklarını göndermek suretiyle erkekleri durumdan haberdar etmiştir. Hutbenin bitmesini beklemeden camiden dışarıya çıkmaya başlayan ahali Ermenilerin kurşunlarına hedef olmuş ve olaylar bu şekilde başlamıştır. BOA, *Y. PRK. KOM*, 9/2-13; Hüseyin Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi*, I, s. 174-175.

⁴⁸ BOA, Sadaret Mektubî Mühimme (*A. MKT. MHM*), 619/7-1.

⁴⁹ BOA, Hariciye Siyasi Kısım (*HR. SYS*), 2805/1-2.

⁵⁰ BOA, *A. MKT. MHM*, 619/7-3.

⁵¹ Muş Sancağı'nın Sason kazasına bağlı bir köy olup günümüzde Batman ili sınırları dâhilindedir.

ilk isyan girişimleri, 1891 yılı sonlarında Mihran Damadyan⁵² tarafından gerçekleştirilmiş fakat hükümet tarafından zamanında alınan tedbirler sonucunda başarısızlıkla sonuçlanmıştır.⁵³

Sason isyanının merkezi Talori'deki ilk hareketlilik çok sayıda Ermeni çetecinin burada toplandığı ve bundan dolayı telaşa kapılan Müslümanların güvenliğini sağlamak amacıyla Erzurum'daki 25. Alay bünyesindeki 1. Taburun Muş'a sevk edilmesi suretiyle askeri tedbirlerin alındığı 1894 yılı Ağustos ayında başladığı görülmektedir.⁵⁴

Sason'da 1891-1892 yıllarında Ermenilerin başlattığı isyanların kısa sürede bastırılıp Mihran Damadyan'ın tutuklanmasından sonra bölgede onun yerini Murad adıyla da bilinen Hamparsum Boyacıyan almıştır. Aslen Adanalı olan Hamparsum Boyacıyan, Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye-i Şahane'de eğitim görmüş ve Kumkapı olaylarını icra eden ekip içerisinde yer almış azılı bir Ermeni komitecisidir. İstanbul'daki zararlı faaliyetlerinden dolayı hakkında tutuklama emri çıkması üzerine Cenova'ya firar eden Murad, bir süre burada kaldıktan sonra tekrar geri dönmüştür. Bir müddet Diyarbakir'de kaldıktan sonra Talori'ye gelerek bir Avrupalı edasıyla on yedi köyden oluşan Ermeni halkını ihtilâl ve isyan etmeleri yönünde iğfal etmeye başlamıştır. Talori Ermenilerine, isyan ettikleri takdirde Avrupa ülkelerinin

⁵² Hınçak Komitesinin ileri gelenlerinden birisi olan Mihran Damadyan, 1863 yılında İstanbul'da doğmuştur. İlk tahsilini İstanbul'daki Ermeni mekteplerinde tamamlayan Damadyan, Ermeni milli uyanışının zirvede olduğu bir dönemde eğitimini tamamlamak üzere Venedik'teki bir Ermeni okulunda eğitimine devam etmiştir. Mihran Damadyan yüksek tahsilini burada tamamladıktan sonra Berlin Antlaşması'nın imzalanmasından sonra İstanbul'a geri dönerek 1883 yılına kadar öğretmenlik yaptı. 1884 yılında Muş'taki Nersesian Mektebi'nde göreve başlayan Damadyan, burada kaldığı süre içerisinde başta Van olmak üzere bölgedeki diğer Ermeni komiteleri ile ilişkiler içerisinde bulunmuş ve 1885 yılında Muş Armenakan Komitesi'ni kurmuştur. 1890 yılında meydana gelen Kumkapı olaylarının tertipleycileri arasında bulunan Mihran Damadyan, olayların yatışmasının hemen akabinde Yunanistan'a kaçmış ve burada da Osmanlı Hükümeti aleyhine çalışmalar yapmıştır. 1891 yılında yeniden Muş' dönen Damadyan Sason bölgesine giderek etrafına topladığı çeteci Ermenilerle bir isyan tertiplemiş fakat alınan tedbirler sonrasında başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Bölgedeki faaliyetlerini 1892 yılı boyunca devam ettiren ünlü komiteci 1893'te Osmanlı askerleri tarafından yakalanmıştır. Mihran Damadyan, **Bir Ermeni Komitecinin İtirafı** (Yay. Haz. Haluk Selvi), Timaş Yayınları, İstanbul 2009, s. 17-50. Ayrıca Mihran Damadyan'ın hayatı ve faaliyetleri için bkz. BOA, Yıldız Perakende Mabeyn Başkitabeti (**Y. PRK. BŞK**), 35/29.

⁵³ BOA, **A. MKT. MHM**, 750/14-1; Damadyan, **Bir Ermeni Komitecinin İtirafı**, s. 50.

⁵⁴ BOA, **Y.EE**, 97/12. Dağlık bir bölge olan Talori bölgesinde meydana gelen ilk büyük isyandan yaklaşık 10-15 yıl öncesine kadar çok az sayıda Ermeni yaşamaktaydı. Talori Vadisi adıyla bilinen büyük vadi ve etrafındaki araziler Diyarbakir'e bağlı Silvan kazasında yaşayan Bekiranlı aşiretinin yaylak olarak kullandığı bir bölge idi. Fakat civar beldelerde yaşayan az sayıdaki Ermeniler bu bölgenin tasarrufunu kendi ellerine almak istemekteydiler. Bu amaçlarına kendi başlarına ulaşamayacaklarını anlayan Ermeniler, önce bölgede etkili nüfuza sahip olan Hayan ve Sason aşiretleri ile ittifak yapmış ve onların himayesine girmişler sonrasında ise Muş ve çevresindeki Ermeni kiliselerinin rahipleri aracılığı ile Bekiranlı Aşiretini hükümete şikayet etmişlerdir. Söz konusu şikâyetler doğrultusunda herhangi bir araştırma yapmadan harekete geçen Bitlis valiliği, Bekiranlı aşiretinin Talori'ye gelmelerini yasaklamıştır. Aradıkları fırsatı bu şekilde bulan Ermeniler, Muş ovası ve civar bölgelerden getirdikleri Ermeni gruplarını buraya yerleştirmeye başlamışlardır. Kısa zamanda nüfusları artan Ermeniler burada on yedi ayrı köy kurmuşlar ve Kürtlerin burayı tamamen terke etmesiyle Talori'yi kendilerine bir üs haline getirmişlerdir. Nurettin Gülmez, **"Tahkik Hey'eti Raporlarına Göre 1894 Sason İsyanı"** *Bulleten*, Cilt LXX, Sayı 258 (Ağustos 2006), s. 697.

kendilerine her türlü yardımda bulunacağını vaat eden Boyacıyan, kısa zamanda Şenik, Simal, Geligüzan, Heting, Akçasir ve civardaki köylerde yaşayan çok sayıdaki Ermeni'yi silahlandırmayı başarmıştır. 1893 yılı Haziran ayında köylere baskınlar düzenlemeye başlayan Murad komutasındaki Ermeniler, bölgede yaşayan Bekiranlı ve Badikan aşiretlerine mensup çok sayıdaki Müslüman'ı katletmişlerdir. Birkaç gün boyunca devam eden çatışmalar, bölgeye ulaşan askeri birliklerin müdahalesi ile son bulmuş ve çetecilerin büyük bir kısmı dağıtılmıştır.⁵⁵

Boyacıyan liderliğindeki Ermeni çeteleri, bu başarısızlıklarından sonra Ağustos 1894'te yeniden harekete geçerek kendi köylerini boşaltmak, eşyalarıyla birlikte kadın ve çocuklarını güvenilir yerlere yerleştirmek suretiyle girişecekleri isyan için hazırlıklarını tamamlamışlardır. Muş ovası, Kulp ve Silvan'dan gelen silahlı eşkıya ile birleşen Ermeni komitecileri, Talori vadisine hâkim bir konumda bulunan Anduk dağında toplanmışlardır.⁵⁶ 3000 kişi olduğu tahmin edilen ve tek amaçları bölgedeki İslâm ahaliyi katletmek olan Ermeni çetelerinin diğer hedefi ise Muş Redif deposundaki silah ve teçhizatı elde etmektir. Bu amaçlar doğrultusunda Ermeni çeteleri, bölge ahalisini teşkil eden Dilikan, Bekiran ve Dadikan aşiretleri üzerine saldırarak köylerde yaşayan yaklaşık 200 Müslüman'ı⁵⁷ katletmişlerdir. Asileri yaptıkları bu katliamlardan men etmek için askeri birlikler vakit kaybetmeden bölgeye intikal etmiş ve 26 Ağustos 1894'te Ermenilerin bir kısmı dağıtılmış, bir kısmını da tutuklamışlardır. Yapılan harekât sonrasında civar bölgede konuşlanmış olanların dağılmasından sonra Geligüzan, Ağpi ve Heting karyelerinde yapılan tüm müsademeler sonucunda 600 kişi oldukları tahmin edilen Ermenilerin yaklaşık yarısı etkisiz hale getirilmiştir. Askerden ise 1 yüzbaşı ile 4 asker şehit olmuş, 10 asker de ağır şekilde yaralanmıştır.⁵⁸ Eylül ayının ilk günlerine kadar yer yer devam eden çatışmalar 5 Eylül 1894 tarihinde Hamparsum Boyacıyan'ın da yakalanmasıyla tamamen sona ermiş ve alınan askeri tedbirler sayesinde asayiş büyük ölçüde temin edilmiştir.⁵⁹

İsyan esnasında Sason ve Muş bölgesinde öldürülen Ermenilerin sayısı daha sonra Osmanlı Hükümeti tarafından yapılan tahkikatlar neticesinde 277 olarak kaydedilmiştir.⁶⁰

⁵⁵ BOA, A. MKT. MHM, 750/14-1.

⁵⁶ BOA, A. MKT. MHM, 750/14-1

⁵⁷ Cengiz Çokaloğlu, *Müşir Mehmed Zeki Paşa (1835-1929)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi (YDT), Erzurum 1999, s. 170. Bu olaylar esnasında katledilen Müslüman sayısı yaklaşık 1000 kişidir. Damadyan, *Bir Ermeni Komitecinin İtirafı*, s. 51.

⁵⁸ BOA, A. MKT. MHM, 750/14-2.

⁵⁹ BOA, Y.EE, 96/1.

⁶⁰ Mayewski, *Van, Bitlis Vilâyetleri Askerî İstatistiği*, (Çev. Mehmed Sadık), Matbaa-i Askeriyye, İstanbul, 1330, s. 217.

Fakat Ermeniler tarafından bu rakam asla kabul edilmemiştir. Bilhassa isyanın askeri bir müdahale ile bastırılmasından hareketle kadın ve çocuklar da dâhil olmak üzere II. Abdülhamid tarafından kendilerine karşı yapılan büyük bir katliam olduğunu⁶¹ öldürülenlerin sayısının 600 ila 800 arasında olduğunu ileri sürüldükleri gibi⁶² bir kısım yerlerde 900 ila 3000 arasında olduğunu dahi iddia etmişlerdir.⁶³ Hatta bazı Avrupa ülkelerinde hazırlanan yayınlarda bu rakamların 10-20 binlere kadar yükseldiği de görülmektedir.⁶⁴

Sason/Talori isyanıyla Ermeniler bir bakıma istediklerini elde etmişler ve Avrupa devletlerinin dikkatini çekmeyi başarmışlardır. Başta İngiltere olmak üzere Rusya ve Fransa gibi devletler bu olaylar sayesinde Ermeniler üzerinden Osmanlı Hükümeti'ne baskı yaparak kendi temsilcilerinin de katılmasını istedikleri bir tahkikat komisyonunun oluşturulmasını istemişlerdir. Söz konusu ülkelerin baskılarına dayanamayan Sultan II. Abdülhamid, 18 Aralık 1894 tarihinde Sason olaylarını araştırmak ve rapor hazırlamak üzere Rusya, İngiltere ve Fransa hükümetlerinin temsilcileriyle birlikte Amerikan konsolosunun katılımından oluşan bir *Tahkikat Hey'eti* kurulmuştur.⁶⁵ Heyetin, bölgede yaptığı incelemeler daha sonra bir rapor halinde Dersaadet ile birlikte müdahil devletlere sunulmuş ve Talori bölgesindeki çok

⁶¹ Sason isyanına karşı Osmanlı Hükümeti'nin aldığı askeri tedbirleri ve isyanı bastırma girişimini bir katliam şeklinde gösteren Ermenilere ve diğer bir kısım batılı yazarların iddialarına ünlü Alman General Von Der Goltz Paşa'nın Şubat 1895 tarihinde Kölnische Zeitung'ta yayınladığı makalesindeki ifadeleri bir cevap niteliği taşımaktadır. Goltz Paşa söz konusu yazısında Sason olayları ile ilgili görüşlerini şu şekilde ifade etmektedir: "Avrupa'nın her yerinde huzursuzluğa sebebiyet veren Sason (Talori) bölgesinde yapıldığı söylenen sözde Ermeni katliamlarının asıl haber kaynakları, yine Ermenilerin kendileridir... Bu ülkeyi ve halkım tanıyan, binlerce insan, kadın ve çocukların katledildiği söylentilerini -ihtimâl dışı da olsa- sürekli işlemiştir. Ne Türk halkı böyle bir gaddarlık ve zulmü yapacak bir yapıda, ne de askerlikte ki eğitim bu yöndedir... Anlatılan korkunç sahnelerin, tamamen haberi veren kaynağın süslü fantezilerinden ibaret olduğuna ben de inanıyorum. Kucağı çocuklu kadınların uçurumlardan atlarken fotoğrafları, yeni değildir. Dağ halkları arasındaki kavgalarda devamlı kullanılan bir resimdir. Bu tür haberler Rus ordularının, Kafkasya'da Şeyh Şamil'i yendiklerinde de anlatılmıştı. Bu tür olaylarda buna benzer haberlerin verilmesi normaldir. Bekiranlılar da kendileriyle ilgili olarak aynı şeyleri söyleyeceklerdir. Bütün geçenlerden sonra önemli olan, gelecekte benzer bir hadiseye mani olmaktır. Çareyi muhtariyette aramak ise; Katolik ve Ortodoksların toplam nüfusunun 800.000 civarında ve ülkenin bütününe dağılmış olmasından dolayı, hiçbir yerde çoğunluğu sağlayamayacaklarından imkânsızdır." Ramazan Çalık, "Colmar Freiherr Von Der Goltz (Paşa) ve Bazı Görüşleri", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt: XII, Sayı 36 (Kasım 1996), s. 765-817.

⁶² Robert H. Hewsen, "Historical Geography of Baghesh/Bitlis and Taron/Mush", *Armenian Baghesh/Bitlis and Taron/Mush* (Edited By Richard G. Hovannisian), Mazda Publisher, USA 2001, s. 57;

⁶³ Christopher J. Walker, *Armenia: The Survival of a Nation*, (Revised Secon Edition) London 1991, s. 140, 142-146.

⁶⁴ Çokaloğlu, *Müşir Mehmed Zeki Paşa*, s. 187. *New York Herald Gazetesi*'nin bu isyanla ilgili bir yazısı ise şöyledir: "Bu isyanın bastırılmasında güvenlik kuvvetleri kadınlara, çocuklara, güçsüzlere İslâm ahlakının ve insanlığın gerektirdiği şekilde davranmışlardır. Ölen asiler, teslim ol çağrısını kabul etmeyen ve devletin kanuni ve meşru egemenliğine karşı gelenlerdir." *Belgelerle Ermeni Sorunu*, s. 103.

⁶⁵ Ali Karaca, "Tehcire Giden Yolda Ermeni Meselesi'ne Bir Çözüm Projesi ve Reform Müfettişliği (1878-1915)", *Ermeni Meselesi Üzerine Araştırmalar*, (Yay. Haz. Erhan Afyoncu), İstanbul 2001, s. 20-23; Gülmez, "Tahkik Hey'eti Raporlarına Göre 1894 Sason İsyanı", s. 699-703.

sayıdaki haneyi yakmak suretiyle Müslüman Kürt ahaliye karşı büyük çapta bir katliam gerçekleştiren Ermeni iddialarının tamamen asılsız olduğu ispatlanmıştır.⁶⁶

2. 3. Muş Olayları

Bitlis vilayetine bağlı Muş sancağı, 1890'lardan I. Dünya Savaşı öncesine kadar komite mensubu Ermenilerin en fazla isyan yaptıkları ve Müslüman kanı döktükleri yerlerin başında gelir. Esasında Muş sancağı dâhilindeki Ermenilerin burada büyük isyanlar çıkarabilecek kadar nüfusları olmamalarına rağmen, Haçin, Erzurum ve Diyarbakir vilayetlerinden buraya gelen Hınçak ve Taşnak üyesi komiteciler ile bilhassa İstanbul'da çalıştıkları esnada ayrılıkçı Ermeni cemiyetleri tarafından kandırılarak memleketlerine geri dönen Ermenilerin Muş ve çevresindeki isyanlarda etkili oldukları bilinmektedir.⁶⁷ Nüfuslarının çoğalmaya başlamasıyla birlikte Bitlis'te faaliyet gösteren Amerikan Misyoner Mektebi'nin desteğini de alan Muş Ermenileri, Anadolu'nun muhtelif yerlerinde çıkan isyanlardan da etkilenmek suretiyle bölgede hazırlıklar yapmaya başlamışlardır. Bu durumdan rahatsız olana İslâm ahalinin ulema ve dinî liderleri bir araya gelerek Meclis-i İdâre-i Livâ azasından Hacı Talip Efendi'nin hanesinde toplanmışlar ve Ermenilerin söz dinleyen ileri gelenlerine asırlardır iki millet arasında süregelen dostane ilişkilerin bozulmasına fırsat vermemek adına nasihat ve telkinlerde bulunmuşlardır. Fakat tam bu girişimlerin olumlu sonuç vermeye başladığı ve taraflar arasında görüş birliğine varıldığı esnada önce Muş merkezde başlayan sonrasında köylere kadar sıçrayan Ermeni olayları başlamıştır.⁶⁸

Muş vakası olarak da bilinen bu isyan, Aralık 1895'te bir Ermeni silah tüccarının dükkânından tek el silah sesi duyulması ve yine aynı dükkânın damı üzerindeki başka bir Ermeni'nin "dükkânları kapatınız" şeklinde bağırması üzerine başlamıştır. Yapılan çağrı ile dükkânlarını kapatmak suretiyle sağa sola koşuşmaya başlayan Ermeniler, İslâm ahaliye saldırmaya ve dükkânları yağma etmeye başlamıştır. Olayların daha da şiddetlendiğini gören bir kısım halk, Ermenilerin bu türlü hareketlerine engel olmaya çalışmasına rağmen herhangi bir başarı elde edememiştir. Durumu haber alan askeri birlikler ve diğer hükümet görevlileri, derhal harekete geçerek olay yerine intikal etmişler ve kısa süren bir müsademe sonrasında sükûneti sağlamışlardır. İsyanın tertipleycisi olan silahlı Ermenileri durdurmak gayesiyle askeri birliklerin müdahalesi esnasında meydana gelen çatışmalarda Ermenilerden 4 kişi öldürülmüş 32 kişi ise yaralanmıştır. Sancak merkezinde başlatılan bu isyan ile aynı anda

⁶⁶ Tahkikat Hey'eti'nin hazırladığı rapor için bkz. *Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyanları*, I, s. 97-128 (Belge No 22).

⁶⁷ BOA, Y. PRK. KOM, 9/2-1.

⁶⁸ BOA, Y. PRK. KOM, 9/2-2, Hüseyin Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi*, I, s. 171-172

buraya bağı bir kısım kasaba ve bağı köylerde Ermeniler tarafından başlatılan katliam girişimlerinin önlenmesi amacıyla yapılan müsademelerde ise Müslümanlardan 5 kişi ölmüş ve 6 kişi yaralanmıştır. Ermenilerden ise 13 ölü, 3 yaralı olduğu kaydedilmiştir. Müslümanlara ait çok sayıda ev ve dükkânın yağmalandığı olaylarda Ermeni eşkıyası tarafından çalınan malların hemen tamamı hükümet görevlileri tarafından bulunarak sahiplerine iade edilmiştir.⁶⁹

Ermenilerin Muş dâhilindeki birçok yerde Müslüman halkı hedef alan tedhiş ve terör eylemleri sonraki dönemlerde devam etmiştir. Daha çok köy baskınları şeklinde gerçekleştirdikleri katliamlarından en kanlı olanlarından birisi Laçikan⁷⁰ köyü baskınıdır. Hazırlıklarını önceden tamamlayan silahlı Ermeniler, 15 Nisan 1904 tarihinde ani bir taarruzla Laçikan köyüne girmişler ve İslâm ahaliden 40 kişiyi şehit etmişlerdir. Köyün yakınlarında herhangi bir askeri birliğin bulunmaması dolayısı ile büyüyen olaylarda yine köylülere ait olmak üzere 25 hane, Ermeniler tarafından yakılmıştır.⁷¹ Tüm bu yaptıklarıyla da yetinmeyen Ermeni asileri, Laçikan baskınını kamuoyuna Kürtlerin kendileri için tertiplelediği bir katliam şeklinde göstermişlerdir.⁷²

Muş'ta meydana gelen karışıklıklar bununla da sınırlı kalamamıştır. Bölgede sürekli hareket halinde olan Ermeni çeteleri, buradaki bazı köyleri kendilerine toplanma merkezi haline getirmişler ve askeri birliklerle taarruzlar düzenlemişlerdir. Bu çatışmaların en büyüklerinden birisi Şamiran köyünde⁷³ yaşanmıştır. Sason ve Talori bölgesinden kaçarak buraya sığınan, Atranik komutasındaki yaklaşık 100 kişilik bir Ermeni grubunun 13 Ağustos 1904'te kendilerini takip eden askeri birliklere ateş açmasıyla başlayan müsademede, 1 asker şehit olmuş 6 asker ise yaralanmıştır. Bölgeyi çok iyi bilen Ermeni eşkıyası, takviye birliklerinin zamanında müdahale edememesinden ve gecenin karanlığından istifade ile Van taraflarına kaçmıştır.⁷⁴

Benzeri bir olay ise Muş'un Hurs köyünde⁷⁵ vuku bulmuştur. Büyük gruplar halinde adı geçen köyde toplanmaya başlayan Ermeniler, köylülerden bir kısmının da kendilerine katılmasıyla yaklaşık 150 kişilik bir çete haline gelmişlerdir. Ermeni kumandanlarından Keğork/Kevork komutasında hareket etmek üzere çetecilerin Hurs'ta toplandığını haber alan

⁶⁹ BOA, *Y. PRK. KOM*, 9/2-2, Hüseyin Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi*, I, s. 172.

⁷⁰ Yeni adı Kayalıs köyüdür.

⁷¹ *Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyancıları (1896-1909)*, Cilt III, BOA Yayınları, Ankara 2008, s. 125 (Belge No: 12).

⁷² BOA, Yıldız Perakende Dahiliye Nezâreti (*Y. PRK. DH*), 13/4-4.

⁷³ Yeni adı Çekmece olan köy günümüzde Tatvan'a bağlıdır.

⁷⁴ BOA, *A. MKT. MHM*, 624/31-1-2.

⁷⁵ Günümüzde Bingöl ili Kiğı ilçesine bağı Darköprü adıyla bilinen köyüdür.

jandarma ve nizamiye birlikleri, derhal harekete geçerek 22 Mayıs 1905'te köyü ablukaya almışlardır. Teslim ol çağrısına şiddetli ateşle karşılık veren Ermeniler, 4'ü rütbeli olmak üzere toplam 12 askeri şehit etmişlerdir. Kendilerinden ise 22 kişinin öldüğü Ermeni çetesi köylülerin de yardımıyla kaçmayı başarmışlardır.⁷⁶

2. 4. İkinci Sason (Talori) İsyanı

1894 yılında Sason ve Talori bölgesinde başlattıkları büyük isyanla hedeflerine tam olarak ulaşamayan Ermeni komiteleri, bölgede daha büyük ve daha çok ses getirecek yeni bir isyan için 1903 yılından itibaren hazırlıklar yapmaya başlamışlardır. Öyle ki, Ermeni fedailerini,⁷⁷ bahsedilen bu hazırlıklar dâhilinde yapılacak çarpışmalar için Sason bölgesindeki müstahkem mevkilere silah, mühimmat ve yiyecek maddeleri taşımışlardır.⁷⁸ Esasında Sason bölgesindeki Ermeni faaliyetleri, hükümet tarafından da gerekli tedbirlerin alınmasına rağmen hiçbir zaman tam anlamıyla bitmemiştir. Bölgenin dağlık kesimlerinde silahlı çeteler şeklinde dolaşan Ermeniler, her sene yaz mevsiminde buralara gelen Kürt aşiretleri üzerine saldırılar düzenlemişler ve kanlı çatışmaların meydana gelmesine sebep olmuşlardır. Bu müsademelerin birçoğu bölgede ihtiyaten bulundurulmuş Osmanlı askeri tarafından önlenmiş olmasına rağmen asayiş tam olarak temin edilememiştir. Ayrıca çoğunluğu bölgedeki Ermeni köylülerden oluşan yaklaşık 300 kişilik Sason eşkiyasının dağlık bölgelerde konuşlanmış olması, bunlara karşı yapılacak müdahaleyi güçleştirmiş ve bilhassa yolların güvenliği açısından yarattıkları büyük bir tehlike bertaraf edilememiştir.⁷⁹

Talori olayları adıyla da bilinen İkinci Sason isyanı tıpkı Muş ve civar bölgelerde gerçekleştirilen köy baskınları şeklinde cereyan etmiştir. Hükümet yetkilileri ve mahalli idareciler tarafından dahi Ermeni komitecilerinin Sason ve Talori bölgelerinde gerçekleştirecekleri bu olaylar için uzun zamandan beri büyük bir hazırlık içerisinde olduklarını gözlemlemiştir. Özellikle 1904 yılının Şubat ayından itibaren Erzurum ve Bitlis

⁷⁶ BOA, Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (*Y. MTV*), 274/7- 2; *Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyanları*, III, s. 159 (Belge No. 21)

⁷⁷ Terör ve isyan faaliyetleri içerisinde yer alan silahlı Ermenilere Fedai adı verilmiştir. Büyük bir kısmı gençlik çağında olan Ermeni fedailerini ile ilgili dikkat çeken iki önemli husus vardır. Bunlardan ilki bu kişilerin belirli bir mesleklerinin olmayışı ve ekonomik sıkıntı içerisinde bulunmaları, diğeri ise eğitim durumlarıdır. Olaylara katılan fedailerin çoğunun okur-yazar olmaması oldukça dikkat çekicidir. Bu sebeplerden olsa gerek Ermeni komitelerinin ileri gelenleri eylemlerde kullanmak üzere fedai kaydederken para ve iş vaadi, dini ve milli duyguların sömürüsü ve silahlı tehdit gibi yöntemler kullanmışlardır. Ayrıca bu yollardan herhangi biriyle kazandıkları fedailerin isimlerini ve kıyafetlerini Türk isim ve kıyafetleri ile değiştirmişleri de kullandıkları stratejilerdendir. Yunus Özger, "Ermeni Ayaklanmalarında Fedailerin Uyguladığı Stratejiler", *ASAM Ermeni Araştırmaları*, 2008, Sayı. 31, s. 55-64.

⁷⁸ Çelebyan, *Antranik Paşa*, s. 108-109.

⁷⁹ BOA, *Y. PRK. UM*, 67/11-3.

Ermenilerinin yüksek fiyatlarla dahi olsa çok miktarda silah temin ettiği ve bunlarla birlikte Van vilayeti de dâhil olmak üzere adı geçen bölgelerden eli silah tutabilen Ermenilerin Sason ve Talori cihetlerine gittiği tespit edilmiştir.⁸⁰ Başlangıçta tahminen 300 kişilik bir mevcuda sahip olan Sason Ermeni eşkıyasının sayısı, sonradan katılanlar, firari mahkûmlar ve Ermeni köylerinden zorla silahlandırmak suretiyle kaydedilenlerle birlikte kısa zamanda 600-700'e kadar yükselmiştir.⁸¹ Sason ve Talori bölgesindeki başta Geligüzan olmak üzere, Şenik, Simal, Heting ve Ağpi köyleri ile Anduk Dağı'nda konuşlanan Ermeniler, Antranik tarafından kumanda edilmekte olup ilk köy baskınlarını da yine onun kumandasında gerçekleştirmişlerdir. 20 Şubat 1904'te Kulp kazasına bağlı Tapik köyünü basan Ermeniler burada yaklaşık 140 Müslüman'ı köylerinden zorla çıkarmışlar, onlarca kişiyi katletmişler, yaklaşık 1200 baş hayvanı gasp etmişler ve Bozikan aşiretinin yaşadığı köyün hemen tamamını yakmışlardır.⁸² Katılımlarla sayıları git gide artan Ermeni asileri Mart ve Nisan aylarında daha da kuvvetli hale gelmeleriyle eylemleri hız kazanmış ve 14 Nisan 1905'ten itibaren Genç ve Kulp kazalarına bağlı köylere baskınlar düzenlemek suretiyle onlarca Müslümanı katletmişlerdir. Ayrıca bu sıralarda Sason taraflarına hareket etmek üzere hazırlıklarını henüz tamamlamış askeri birliklerin de yetersizliğinden istifade ile bir o kadar haneyi de yakarak yok etmişlerdir.⁸³

Takviye birliklerle yeterli mevcuda ulaşan, daha önce gerek mevsim şartları ve gerekse yolların elverişli olmayışı dolayısı ile hareketi ertelenen⁸⁴ Dördüncü Ordu'ya bağlı Salih Paşa kumandasındaki askeri birlikler, Ermenilerin Sason ve Talori bölgesindeki katliamlarına son vermek üzere 23 Nisan 1905'te taarruza geçmişlerdir. Dört koldan ve planlı bir şekilde ilerleyen askeri birlikler, başarılı müsademeler yaparak 3 Mayıs 1905'te Ermeni eşkıyasının merkezi mahiyetindeki Geligüzan köyüne girmiştir. İçlerinde Ermeni ruhani reislerinden Muş'un Çanlı Manastırı Murahhasa Vekili Rahip Vartan'ın da bulunduğu çeteciler, orduyla birlikte gelen *Hey'et-i Nasıha'nın* müdahalesinde dahi fırsat vermeksizin Geligüzan' terkle dağlık bölgelere çekilmişlerdir.⁸⁵ Fakat diğer tarafından askeri kayıtlardan anlaşıldığına göre sayıları 1.500'e kadar yükselen Ermeni birliklerinin terör eylemlerine

⁸⁰ BOA, Y. PRK. ASK, 214/21-1.

⁸¹ BOA, Y. PRK. UM, 68/112-11-12.

⁸² BOA, Y. PRK. UM, 68/112-10. Bir kısım Ermeni yazarlar, Antranik'in bu köyleri yakmak suretiyle yaptığı katliamların sebebini düşman kuvvetlerinin (Türk ordu birliklerinin) buralarda barınmasını ve iaşe elde etmesini engellemekten ileri gelen zaruri bir durum olarak değerlendirmektedirler. Bkz. Çelebyan, *Antranik Paşa*, s. 110.

⁸³ *Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyamları*, III, s. 126-139 (Belge No. 13).

⁸⁴ BOA, Y. PRK. DH, 13/4-16.

⁸⁵ BOA, Y. PRK. BŞK, 72/34-2,4.

devam ettiği esnada yaklaşık 1.000 kişinin hükümete sığınmış olması da oldukça dikkat çekici bir durumdur.⁸⁶

18 Mayıs 1905'e kadar devam eden karşılıklı çatışmalar, 24 Mayıs'ta Kulp ve Muş taraflarında kalan son Ermeni grubunun da firar etmesiyle tamamen sona ermiş ve bölgede asayiş yeniden temin edilmiştir.⁸⁷ Ermenilerin bağımsız bir Ermenistan hayaliyle başlattıkları ve çok sayıda kayıplar verdikleri⁸⁸ ve binlerce Müslüman'ı acımasızca katlettikleri, yağma ve soygunlar yapmak suretiyle Avrupa'nın dikkatini çekmeye çalıştıkları İkinci Sason isyanı da bu şekilde bastırılmıştır.

3. MAMÛRETÜLAZİZ VE ÇEVRESİNDEKİ ERMENİ OLAYLARI

3. 1. Mamûretülazîz Merkezindeki Olaylar

Taşnak ve Hınçak komitelerine mensup Ermeni çeteleri, Mamûretülaziz vilayeti dâhilinde çok sayıda isyan ve karışıklık çıkarmışlar ve bundan dolayı tahrike kapılan Müslüman halkın olaylara müdahil olması, bölgede bir Kürt-Ermeni çatışmasının meydana gelmesine neden olmuştur. Mamûretülazîz'deki ilk olaylar merkez sancağına bağlı Harput kazası ve köylerinde meydana gelmiştir.

3. 2. Harput Olayları

Harput kazasındaki ilk Ermeni isyanı 7 Kasım 1895 tarihinde Kesrik köyünde⁸⁹ Bağcıyan Krikor adlı bir komitecinin bir Müslümanı şehit etmesiyle başlamıştır.⁹⁰ Bağcıyan Krikor'un bu hareketinden cesaret alan birkaç yandaşının da köy içerisinde Müslümanlar üzerine saldırması üzerine İslâmlar ile Ermeniler arasında büyük bir heyecan hâsıl olmuş ve bu durum bir müddet sonra karşılıklı çatışma şeklini almıştır.⁹¹ Olayların büyümesi üzerine Redif Binbaşısı Bekir Efendi kumandasındaki kuvvetler derhal duruma müdahale etmiş ve isyan kısa bir sürede bastırılmıştır. Bu olaydan birkaç gün önce de Harput merkezinde bazı Ermeniler dükkânlarını kapatmak suretiyle bir isyan girişiminde bulunmuşlar, bunun üzerine civar köylerde başlayan karışıklıklarda Ermenilerden ve İslâmlardan birkaç kişi hayatını

⁸⁶ *Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyamları*, III, s. 144-145 (Belge No. 15).

⁸⁷ BOA, *Y. MTV*, 260/62; *Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyamları*, III, s. 146-149 (Belge No. 16).

⁸⁸ Sarkisian, oldukça abartılı bir şekilde olaylar esansında ölen toplam Ermeni sayısının 7.000 olduğunu iddia etmektedir. Y. K. Sarkisyan, *Ekspansionistkaya Politika Osmanskoy İmperii v Zakavkazye Nakanune i v Godi Pervoy Mirovoy Voyni*, İz-vo Akademi Nauk Armyanskoy SSR, Yervan 1962, s. 32-33.

⁸⁹ Günümüzde Elazığ merkez mahallelerinden birisidir.

⁹⁰ Ergünöz Akçora, "Harput'ta 20. Yüzyıl Başlarına Kadar Türkler ile Ermeni Toplumunun Sosyo-Ekonomik Durumu ve Ermeni İsyamları", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı 58 (1989), s. 199.

⁹¹ BOA, *HR. SYS*, 2811/1-2.

kaybetmiştir.⁹² Gerek bu olay ve gerekse Kesrik köyündeki hadiseler Mamûretülazîz vilayeti dâhilinde bilhassa Müslümanlar arasında var olan heyecanın bir kat daha artmasına neden olmuştur.

Kesrik olaylarında Ermenilerden kadın ve erkek olmak üzere yaklaşık 30 kişi ölmüş, 10 kişi yaralanmıştır. Diğer taraftan çoğunluğu Kürt olan İslâmlardan 10 kişinin maktul, 4 kişinin de yaralandığı müsademelerde askerden bir onbaşı da şehit olmuştur.⁹³

Kesrik isyanının hemen akabinde Ermeniler, yine Harput kazasına bağlı Hüseynik köyünde⁹⁴ de bir isyan tertiplemişlerdir. Kilise ve Maşatlık mahallelerinde yaşayan Ermenilerin İslâm ahali üzerine ateş açması sonucu başlayan olaylarda Ermenilerden yaklaşık 100 kişi, Müslüman-Kürtlerden ise 15 kişi hayatını kaybetmiştir. 15 kadar hanenin yandığı olaylarda her iki taraftan birçok kişi de yaralanmıştır. Yine aynı günlerde Harput kazasına bağlı Mornik⁹⁵ ve Sürüsürü⁹⁶ köylerinde meydana gelen olaylarda ise 5 Ermeni ve 2 Müslüman ölmüş çok sayıda ev de yakılmıştır.⁹⁷

3. 3. Arapkir Olayları

Ermenilerin ihtilâl fikirleri doğrultusunda büyük bir hazırlık içerisinde oldukları yerlerin başında vilayet merkezine bağlı Arapkir kazası gelmektedir. Burada yaşayan Ermenilerin gerek çevre köy ve kasabalarla daha rahat bağlantı kurabilmelerinden ve gerekse İslâm ahaliye nispeten nüfuslarının daha fazla olmasından dolayı eskiden beri burası Ermeni ihtilal hareketinin bir merkezi olmuştur. Ayrıca Hükümet tarafından yapılan aramalarda çıkarılan ve Ermenilere ait silah ve mühimmatın miktarı da bu durumu ispatlamamıştır.⁹⁸

Arapkir isyanı, 9 Kasım 1895 tarihinde birkaç Ermeni'nin İslam ahali üzerine ateş açması sonucunda başlamıştır. Nefsi müdafaa amacıyla Müslüman ahalinin silahlı Ermenilere karşı koymasıyla büyüyen olaylar, civar köylerden gelen aşiretlerin de duruma müdahalesiyle kısa zamanda kanlı bir müsademeye dönüşmüştür. Akşama kadar devam eden olaylar mahalli hükümetin bir kısım çabaları sonucunda yatıştırılmış fakat bundan birkaç saat sonra asiler yeniden saldırıya geçerek Müslümanlara ait çok sayıda evi yakmışlardır. Bilhassa nüfusunun tamamı Müslüman olan Ulupınar mahallesini basan Ermeniler komitecileri buradaki hemen

⁹² BOA, Y. *PRK. ASK*, 109/69-10.

⁹³ BOA, Y. *PRK. UM*, 33/95-1; *Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyamları*, II, s. 17-18 (Belge No. 7)

⁹⁴ Elazığ'ın yaklaşık 4 km kuzey batısında bulunan Hüseynik köyünün yeni adı Ulukent olup günümüzde merkeze bağlı bir mahalledir.

⁹⁵ Yeni adı Çatalçeşme olup günümüzde merkez mahallelerinden birisidir.

⁹⁶ Günümüzde merkez mahallelerinden birisidir.

⁹⁷ BOA, Y. *PRK. UM*, 33/95-1; *Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyamları*, II, s. 17-18 (Belge No. 7)

⁹⁸ BOA, Y. *PRK. ASK*, 109/69-9-10.

herkesi katletmişlerdir.⁹⁹ Her iki taraftan da çok sayıda kişinin hayatını kaybettiği İsyân esnasında Ermeniler, kendi haneleriyle birlikte Müslümanlara ait birkaç yüz dükkân ve bölgenin tarihi yapılarından Cami-i Kebir ile medrese ve kütüphaneyi de ellerindeki bombalarla ateşe vermişlerdir. Caminin yanmasından dolayı ortaya çıkacak sorumluluk ve kabahati de İslâmlar üzerine yüklemek amacıyla toplanma merkezleri olan kendi kiliselerini dahi yakmak istemişlerdir. Olayların bu şekilde genişlemeye başladığı esnada Binbaşı İlyas Efendi komutasındaki bir askeri kuvvet olay yerine intikal etmiş kilisenin yanmasına engel olmuş ve isyanı da bastırmıştır. Ayrıca hadise esnasında Ermeniler tarafından yağmalanan çok sayıda eşya ve emval de mahallî hükümet tarafından bulunarak sahiplerine iade edilmiştir.¹⁰⁰

3. 4. Eğin İsyanı

Her tarafta ayaklanan Ermeniler, Mamûretülazîz'e bağlı Eğin kazasında büyük bir isyan hazırlığı yapmışlar hatta İliç ve Divriği'ye bağlı Pingan¹⁰¹ köylerinden buraya silahlı Ermeniler dahi getirmişlerdir.¹⁰² Eğin'deki bu durumun fark edilmesi üzerine hükümet yetkilileri tarafından Ermenilerin ileri gelenleri Hükümet Konağı'na çağrılarak isyan fikirlerinden vazgeçmeleri yönünde telkinlerde ve nasihatlerde bulunulmuştur. Fakat bu uyarıları dikkate almayan Ermeniler, 15 Eylül 1896 tarihinde Köybaşı mahallesindeki kilisede toplanmışlardır. Son hazırlıklarını da burada tamamlayan Ermeniler, bir müddet sonra dışarıya çıkarak hane ve dükkânlarından kendilerine katılanlarla birlikte askeri birlikler ve İslâm ahali üzerine ateş etmişlerdir. Ermenilerin ilk açtığı ateş ile bir asker şehit, bir asker de yaralanmıştır. Bunun üzerine, her taraftan harekete geçen askeri birliklerin müdahale ve tenkil faaliyeti ile birlikte evlerine saklanan Ermeniler buralarda da müsademe yapamayacaklarını anlayınca evlerini ateşe vererek kasabanın her tarafına dağılmışlardır. Tave adıyla bilinen mahallede konuşlanmış bir askeri bölüğün ve diğer İslâm ahalinin üzerine ateş eden asiler, isyanın Eğin'in her tarafına yayılmasına sebep olmuşlardır. Kasap Manuk adlı bir çetecinin komutasında hareket eden çeteciler kısa zamanda kasabayı bir ateş topu haline getirmiş ve çok sayıda evi yakarak yok etmişlerdir.¹⁰³

⁹⁹ BOA, *HR. SYS*, 2811/1-2.

¹⁰⁰ BOA, *Y. PRK. ASK*, 109/69-10.

¹⁰¹ Günümüzde Sivas'ın Divriği ilçesine bağlı olup yeni adı Adatepe'dir.

¹⁰² BOA, *HR. SYS*, 2812/5-2; Hüseyin Nâzım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi*, II, s. 428; Ziya Ediz, *1895-1896 Ermeni İsyânları ve Bu İsyânların Bastırılmasında Redif Taburlarının Rolü*, Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi (YYT) Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Manisa 2009, s. 53.

¹⁰³ BOA, *HR. SYS*, 2812/5-2; Hüseyin Nâzım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi*, II, s. 427-428.

Kasabadaki mevcut askeri birliklerin yanı sıra inzibat kuvvetleri ve aşayirden bir kısım kimselerin yoğun çabaları ve bu sırada Kasap Manuk'un da öldürülmesi sonucunda ancak ertesi günü tamamen bastırılan isyanın bilançosu da oldukça ağır olmuştur.

Daha çok Müslüman Kürt-Ermeni çatışması şeklinde vuku bulan Eğin isyanı esnasında Müslümanlardan 11 kişi ölmüş ve 26 kişi yaralanmış, Ermenilerden ise 581 kişi ölmüş, 48 kişi yaralanmıştır. Ayrıca Ermeniler tarafından çıkarılan yangınlarda Hıristiyanlara ait 410 ev ile birlikte kilisenin ahşap kısmı yanarak yok olmuştur. Müslümanlara ait 13 ev de yine bu yangınlarda kullanılamaz hale gelmiştir. Diğer taraftan isyanın cereyan ettiği yerin bitişiğindeki Kazgancı Çarşısı'nda Ermenilere ait 95, Müslümanlara ait olmak üzere ise 137 dükkân tamamen yanmıştır. Çarşı civarındaki mahallelerde ise Ermenilere ait 190 adet, Müslümanlara ait olmak üzere ise 9 ev yanarak yok olmuştur. Tüm bunların yanında hadiseler sırasında bir takım yağma ve gasp olayları da meydana gelmiş ve her iki tarafa ait çok miktarda eşya ve emval yağma edilmiştir. Fakat mahalli hükümet yetkilileri tarafından yapılan araştırmalar sonucunda bilhassa kaybolan Ermeni mallarının çoğu bulunarak sahiplerine iade edilmiştir.¹⁰⁴

3. 5. Malatya ve Çevresindeki Olaylar

Malatya'daki ilk Ermeni olayları 29 Ekim 1889 ve 9 Kasım 1890 tarihlerinde vuku bulmuştur. Sancak merkezinde çıkarılan büyük yangınlar şeklinde gerçekleştirilen bu yangınların ilkinde yaklaşık 1000 işyeri ile 2 ev, ikincisinde ise 1300 dükkân, 2 han ve bir cami kül olmuştur. Çıkarılan yangınlarda İslâm ahali hedef alınmış olmasına rağmen Ermeniler ile birlikte diğer unsurların da zarar gördüğü muhakkaktır.¹⁰⁵

Malatya Ermenileri, 1 Kasım 1895 tarihinde sancak merkezinde yeni bir isyan daha başlatmışlardır. Müslümanların Cuma namazında oldukları bir anda Hükümet Konağı'nın yanında bulunan hemen bütün dükkânları kapatarak cami önlerinde toplanan Ermeni fedailer, herhangi bir kıtale girişmemelerine rağmen ahali arasında büyük bir heyecanın oluşmasına neden olmuşlardır. Bunun üzerine mahalli hükümet yetkilileri, gerginliği yatıştırmak üzere takip eden üç gün boyunca Ermeni ileri gelenlerini çağırıp dükkânlarını açmaları yönünde nasihatlerde bulunmuşlardır. Bu girişimlerin devam ettiği esnada 4 Kasım Pazartesi günü pazar meydanında Berber Sarkis adlı bir Ermeni'nin tıraş esnasında bir Müslüman'ın boğazını kesmesiyle Malatya isyanı başlamıştır. Hemo adlı bu Müslüman'ın katledilmesi, üç günden

¹⁰⁴ BOA, *HR. SYS*, 2812/5-2-3; Hüseyin Nâzım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi*, II, s. 428.

¹⁰⁵ Hasan Yılmaz, *Malatya Sancağı ve Çevresinde Ermeni Olayları (1890-1895)*, YYT, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2007, s. 84.

beri teyakkuz halindeki ahalinin öfkesini arttırmış, berber Sarkis, öldürülmüş ve iki taraf arasında çatışmalar fiilen başlamıştır.¹⁰⁶ Olayların büyümeye başlamasıyla Ermeni asileri, evvelce tertipledikleri plan gereğince kilise ve hanelerinde konuşlanarak İslam ahali ve jandarmalar üzerine kurşun yağdırmaya başlamışlardır. Fakat gerek ahali ve gerekse civardan gelen aşiret mensupları tarafından yapılan mukabeleler neticesinde Ermeni eşkıyası daha fazla dayanamayarak önceden toplamış oldukları cephanelikleri ateşe vermek suretiyle geri çekilmişlerdir. Yakılmak istenen cephane ve mühimmatın bir kısmı kurtarılmış redif deposuna konulmuştur. Takviye kuvvetlerle birlikte askeri birliklerin duruma müdahalesi ile isyan kısa zamanda bastırılmış ve asayiş temin edilmiştir.¹⁰⁷

Yaklaşık 5.500 kişi oldukları kaydedilen Ermenilerin Malatya sancağında çıkardıkları bu isyan esnasında Müslümanlardan 15, daha ziyade Hükümet Konağı civarında meydana gelen müsademelerde ise Ermenilerden 8-10 kişi hayatını kaybetmiştir.¹⁰⁸ Ayrıca askeri birliklerin müdahale şekli bilhassa Ermenilerin daha az kayıp vermesine neden olmuştur.¹⁰⁹

3. 6. Hısn-ı Mansur (Adıyaman) İsyanı

Ermenilerin isyan başlatmak suretiyle kan döktükleri Malatya sancağına bağlı bir diğer yer ise Hısn-ı Mansur kazasıdır. 10 Kasım 1895 tarihinde Hısn-ı Mansur'un Kale mahallesinde Ermeniler tarafından açılan ateş sonucunda İslâm ahalden 2 kişinin ölümüyle başlayan olaylar kısa zamanda tüm kaza merkezine yayılmıştır. İslâm ahali tarafından Ermeni çetecilerine karşı başlatılan mukabeleye civardan gelen aşiret mensuplarının da iştirakiyle şiddetlenen isyan, mahalli hükümet yetkilileri ve askeri birliklerin müdahaleleriyle kısa zamanda bastırılmıştır. Oldukça kısa bir sürmesine rağmen Müslümanlar ile Ermeniler arasında cereyan eden çatışmalarda İslâmlardan ahalden 40 kişi ölmüş, 25 kişi yaralanmıştır. Ermenilerden 150 kişinin öldüğü ve 50 kişinin ise yaralandığı isyan esnasında Ermeni ailelerinin hükümet yetkilileri tarafından güvenilir İslâm hanelerine yerleştirilmiş olması kaybın daha fazla olmasını engellemiştir. Olayların yatışmasından sonra 200 kişilik redif kuvveti, kasaba dâhilinde Ermenilerin isyanlarından dolayı gösteri yapmaya kalkışan Aşiret mensubu Kürt ahaliyi dağıtarak asayişini temin etmiştir.¹¹⁰

¹⁰⁶ BOA, Y. PRK. ASK, 109/69-13.

¹⁰⁷ BOA, Y. PRK. ASK, 109/69-14.

¹⁰⁸ Edwin Munsell Bliss, Malatya isyanı esnasında sadece Hükümet Konağı civarındaki müsademelerde 30 veya 40, pazar meydanındaki çatışmalarda ise 400 Ermeni'nin öldürüldüğünü, olaylardaki toplam kaybın oldukça abartılı bir şekilde Ermenilerden 5000, Türk ve Kürtlerden ise 500 kişi olduğunu iddia etmiştir. Bliss, *Turkey and The Armenian Atrocities*, s. 430.

¹⁰⁹ BOA, A. MKT. MHM, 657/9.

¹¹⁰ *Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyanları*, II, s. 21-22 (Belge No. 9).

SONUÇ

1890-1905 yılları arasında Vilâyât-ı Şarkıyye’de meydana gelen Ermeni isyanları Ermeni propaganda faaliyetleri içerisinde önemli bir yere sahiptir. Özellikle isyanlar karşısında Osmanlı Hükümeti’nin aldığı bir takım askerî ve siyasi tedbirler¹¹¹, söz konusu propaganda faaliyetlerinin hareket noktasını teşkil etmiş ve bir kısım çevrelerce Ermenilere uygulanan büyük bir katliam şeklinde değerlendirilmiştir. Ayrıca yine bu bağlamda Müslümanların, Ermeniler tarafından başlatılan olaylarda verdiği nefs-i müdafaa mücadelesi dahi hükümet tarafından organize edilen katliamların bir parçası gibi gösterilerek bilhassa Batı’da bir kamuoyu oluşturulmaya çalışılmıştır.

Ermeniler ve onları destekleyen çevrelerin bu çalışmaları kısa zamanda sonuç vermeye başlamış, başta İngiltere olmak üzere bir kısım Avrupa ülkelerinde, meydana gelen olaylar ve dökülen kanlardan Müslümanların sorumlu oldukları şeklindeki iddialar yaygınlaşmıştır. Bunun sonucunda dönemin Osmanlı hükümdarı II. Abdülhamid dahi Ermenilere yönelik uygulandığı iddia edilen katliamları gerçekleştiren “büyük katil” olarak nitelendirilmiştir.¹¹² Diğer taraftan bilhassa başta İngiliz basını olmak üzere birçok ülkenin bu bağlamdaki desteği ile kısa zamanda etkili bir propaganda malzemesi haline getirilen Ermeni katliamları meselesi bazı aydın kişiler yönlendirmesiyle Ermeni çocuklarının kin ve nefretle büyüyüp Osmanlı’dan ve Türklerden intikam almaları yönünde terör eylemlerine özendirilmesi amacıyla da kullanılmıştır.¹¹³

Ayrıca yine başta Avrupa ve Amerika olmak üzere dünyanın birçok yerinde daha ziyade 1890-1896 yıllarındaki Ermeni isyanlarını Osmanlı Devleti’nin Ermenilere karşı yürüttüğü planlı bir katliam olarak gösteren ve olaylarda hayatını kaybedenlere dair abartılı rakamlar içeren düzmece raporların yanı sıra¹¹⁴ İslâmcı politikalarından dolayı II. Abdülhamid’i katil ilan eden çok sayıda kitap dahi yazılmıştır.¹¹⁵

¹¹¹ Osmanlı Devleti’nin bu dönemdeki Ermeni isyanlarına karşı aldığı askeri tedbirler hakkında detaylı bilgi edinmek için bkz. Yahya Bağçeci, “XIX. Yüzyılın Sonlarında Anadolu’da Çıkan Ermeni İsyânlarına Karşı Osmanlı Devleti’nin Aldığı Askerî Tedbirler”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Yıl: 2008/1, Sayı 24, s. 317-331.

¹¹² *The Times*, 25 September 1896.

¹¹³ Bu amaç doğrultusunda İngiliz bilim adamı Prof. Ramsey tarafından kaleme alınan bir yazı için bkz. *The Times*, 23 October 1896.

¹¹⁴ Daha çok konsolosların raporlarına dayalı resmi bir tablo şeklinde hazırlanan bu tür çalışmaların bir örneği için bkz. *Martyrologe Armenien Tableau Officiel des Massacres D’Armenie*, (Par: le P. F^X Charmetant), Au Bureau des Ceuvres D’Orient, Paris 1896 (Vilâyât-ı Şarkıyye için bkz. s. 14-30.)

¹¹⁵ Bliss, *Turkey and The Armenian Atrocities*, s. 368-474; Frederick Davis Greene, *The Armenian Crisis in Turkey The Massacre of 1894 Its Antecedents And Significance*, G.P. Putnam’s Sons The Knickerbocher Press, London 1895 (Sasun isyanı esnasında hayatını kaybeden Ermenilere ithaf edilen bu kitap, Ermenilerin katliam iddialarını içeren ve kime ait oldukları belli olmayan rapor veya mektuplar içermektedir. Bkz. s. 9-42);

KAYNAKÇA

BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ BELGELERİ (BOA)

- BOA, Yıldız Perakende Mabeyn Başkitabeti (*Y. PRK. BŞK*), 35/29.
- BOA, Yıldız Perakende Umumi (*Y. PRK. UM*), 33/24.
- BOA, Yıldız Arşivi Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (*Y. A. HUS*), 236/11-1, 2.
- BOA, Sadaret Mektubî Mühimme (*A. MKT. MHM*), 619/7-1.
- BOA, Hariciye Siyasi Kısım (*HR. SYS*), 2805/1-2.
- BOA, Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (*Y. MTV*), 274/7- 2.
- BOA, Yıldız Perakende Askerî Maruzat (*Y. PRK. ASK*), 73/91-3,4.
- BOA, Yıldız Perakende Dahiliyye Nezâreti (*Y. PRK. DH*), 13/4-4.
- BOA, Yıldız Esas Evrakı (*Y. EE*), 5/15.
- BOA, Yıldız Perakende Komisyonlar Maruzatı (*Y. PRK. KOM*), 9/2-7.

GAZETELER

- *The Times*, 23 October 1896.
- *The Times*, 25 September 1896.

ARAŞTIRMA ESERLERİ

- A. Sevian, “**The Founding of the Armenian Revolutionary Federation**”, *The Armenian Review*, Vol. XXXIV, No. 2-134 (June 1981), s. 127-139.
- Ali Karaca, “**Tehcire Giden Yolda Ermeni Meselesi’ne Bir Çözüm Projesi ve Reform Müfettişliği (1878-1915)**”, *Ermeni Meselesi Üzerine Araştırmalar*, (Yay. Haz. Erhan Afyoncu), İstanbul 2001. s. 11-102.

Armenian Massacres or The Sword of Mohammed (Edited By, Henry Davenport Northrop), International Publishing Co, Chigago 1896 (Bu kitap da oldukça yanlış ve gerçekten uzak iddialar içermektedir. Propaganda amaçlı ortaya atılan bu iddialardan birisi de Osmanlı Devleti’nin sadece 1894-1895 yılları arasında Doğu Anadolu’da 40.000 Ermeni’yi katledildiği şeklinde olanıdır. Bkz. s. 96.); George H. Filian, *Armenia and Her People or The Story of Armenia By An Armenian*, American Publishin Company, Hartford 1896, s. 239-334; J. Rendel Harris-Helen B. Harris, *Letters From Armenia, Letters From The Scenes of The Recent Massacres In Armenia*, James Nisbet&Co., London 1897(Bu kitap ise, J. Rendel ve eşi Helen Harris’in 1896 yılında yaptıkları Anadolu gezileri esnasında kendileri tarafından yazılmış ve propaganda amaçlı iddialar ihtiva eden mektuplardan oluşmaktadır.); Krikor Behesnilian, *In Bonds: An Armenian Experiences*, Morgan and Scott, Office of Christian, London 1900, s. 39-40.

- Antranik Çelebyan, *Antranik Paşa*, (Çev. Mariam Arpi-Nairi Arek), Peri Yayınları, İstanbul 2003.
- *Armenian Massacres or The Sword of Mohammed* (Edited By, Henry Davenport Northrop), International Publishing Co, Chigago 1896.
- Ayşe Zamacı, “**Vilâyât-ı Sitte’de Ermeni Okulları ve Faaliyetleri**”, *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 11, Sayı 1 (Haziran 2009), s. 69-85.
- *Belgelerle Ermeni Sorunu*, (Haz. İhsan Sakarya), Genelkurmay Basımevi, Ankara 1984.
- *British Documents on Ottoman Armenians, Vol. II (1880-1890)*, (Ed. By. Bilal N. Şimşir), TTK Yayınları, Ankara 1989.
- Cengiz Çokaloğlu, *Müşir Mehmed Zeki Paşa (1835-1929)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi (YDT), Erzurum 1999.
- Christopher J. Walker, *Armenia: The Survival of a Nation*, (Revised Secon Edition) London 1991.
- Edwin Munsell Bliss, *Turkey and The Armenian Atrocities*, Hubbard Publishing Co., Philadelphia 1896.
- Erdal İter, “**Taşnak Partisi’nin Ermeni İsyanlarındaki Rolü (1892-1914)**”, *21. Yüzyıla Girerken Tarihe Dostça Bakış: Türk-Ermeni İlişkileri Uluslararası Sempozyumu* (Yay. Haz. Berna Türkdöğan), s. 85-106.
- Ergünöz Akçora, “**Harput’ta 20. Yüzyıl Başlarına Kadar Türkler ile Ermeni Toplumunun Sosyo-Ekonomik Durumu ve Ermeni İsyanları**”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı 58 (1989), s. 183-203.
- *Ermeni Komitelerinin Âmâl ve Harekât-ı İhtilâliyyesi İ’lân-ı Meşrûtiyyet’ten Evvel ve Sonra*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1332.
- Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1789-1914)*, TTK Yayınları, Ankara 2003, s. 573.
- Frederick Davis Greene, *The Armenian Crisis in Turkey The Massacre of 1894 Its Antecedents And Significance*, G.P. Putnam’s Sons The Knickerbocher Press, London 1895.
- George H. Filian, *Armenia and Her People or The Story of Armenia By An Armenian*, American Publishin Company, Hartford 1896.
- Hagop Turabian, “**The Armenian Social-Democratic Hentchakist Party**”, *Ararat*, No. 34 (April 1916), <http://www.hunchak.org.au/> /30.11.2011.

- Hasan Yılmaz, *Malatya Sancağı ve Çevresinde Ermeni Olayları (1890-1895)*, YYT, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2007.
- Hratch A. Tarbassian, *Erzurum (Garin): It's Armenian History and Traditions* (Translated By Nigol Schahgaldian), The Garin Compatriotic Union of United States, USA 1975.
- Hüseyin Nâzım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi*, C. I, (Haz. Necati Aktaş vd.), BOA Yayınları, Ankara 1998.
- J. Rendel Harris-Helen B. Harris, *Letters From Armenia, Letters From The Scenes of The Recent Massacres In Armenia*, James Nisbet&Co., London 1897.
- Justin McCarthy, “**Kim Başlattı?**” *Farklı Yönleriyle Ermeni Sorunu*, Nergiz Yayınları, İstanbul 2000, s. 85-107.
- Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, TTK Yayınları, Ankara 1985.
- Krikor Behesnilian, *In Bonds: An Armenian Experiences*, Morgan and Scott, Office of Christian, London 1900.
- Louise Nalbandian, *The Armenian Revolutionary Movement: The Development of Armenian Political Parties through the Nineteenth Century*, Los Angeles California Universty Press, USA 1963.
- *Martyrologe Armenien Tableau Officiel des Massacres D'Armenie*, (Par: le P. F^X Charmetant), Au Bureau des Ceuvres D'Orient, Paris 1896.
- Mayewski, *Van, Bitlis Vilâyetleri Askerî İstatistiği*, (Çev. Mehmed Sadık), Matbaa-i Askeriyye, İstanbul, 1330.
- Mihran Damadyan, *Bir Ermeni Komitecinin İtirafları* (Yay. Haz. Haluk Selvi), Timaş Yayınları, İstanbul 2009.
- Nurettin Gülmez, “**Tahkik Hey’eti Raporlarına Göre 1894 Sason İsyanı**” *Bellekten*, Cilt LXX, Sayı 258 (Ağustos 2006), s. 695-741.
- *Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyamları (1878-1895)*, Cilt I, BOA Yayınları, Ankara 2008.
- *Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyamları (1895-1896)*, Cilt II, BOA Yayınları, Ankara 2008.
- *Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyamları (1896-1909)*, Cilt III, BOA Yayınları, Ankara 2008.

- Özlem Karasandık, *Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Ermeni Hınçak Cemiyeti'nin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Siyasal Faaliyetleri (1887-1908)*, Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü,(YYT), Mersin 2005.
- Ramazan Çalık, “**Colmar Freiherr Von Der Goltz (Paşa) ve Bazı Görüşleri**”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt: XII, Sayı 36 (Kasım 1996), s. 765-817.
- Robert H. Hewsen, “**Historical Geography of Baghesh/Bitlis and Taron/Mush**”, *Armenian Baghesh/Bitlis and Taron/Mush* (Edited By Richard G. Hovannisian), Mazda Publisher, USA 2001, s. 41-58.
- Salahi Ramsdam Sonyel, *The Ottoman Armenians Victim of Great Power Diplomacy*, K. Rustem & Brother Press, London 1987.
- Saroukhan, “**‘The Agricultural Society’: The First Popular Movement in Western Armenia**”, *The Armenian Review*, Vol. XXXV (Summer 1982), 2-138, s. 152-160.
- Y. K. Sarkisyan, *Ekspansionistkaya Politika Osmanskoy İmperii v Zakavkazye Nakanune i v Godı Pervoy Mirovoy Voynı*, İz-vo Akademi Nauk Armyanskoy SSR, Yervan 1962.
- Yahya Bağçeci, “**XIX. Yüzyılın Sonlarında Anadolu’da Çıkan Ermeni İsyanlarına Karşı Osmanlı Devleti’nin Aldığı Askeri Tedbirler**”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Yıl: 2008/1, Sayı 24, s. 317-331.
- Yunus Özger, “**Ermeni Ayaklanmalarında Fedailerin Uyguladığı Stratejiler**”, *ASAM Ermeni Araştırmaları*, 2008, Sayı. 31, s. 55-64.
- Yunus Özger, *1895 Bayburt Ermeni Ayaklanmaları*, IQ Yayınları, İstanbul 2007.
- Zeynep Cumhuri İskefiyeli, “**Ermenilerin ilk Büyük Ayaklanması Erzurum Olayı (1890)**”, *ASAM Ermeni Araştırmaları*, Sayı 19, (Sonbahar 2005), s. 103-123.
- Ziya Ediz, *1895-1896 Ermeni İsyanları ve Bu İsyanların Bastırılmasında Redif Taburlarının Rolü*, Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi (YYT) Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Manisa 2009.